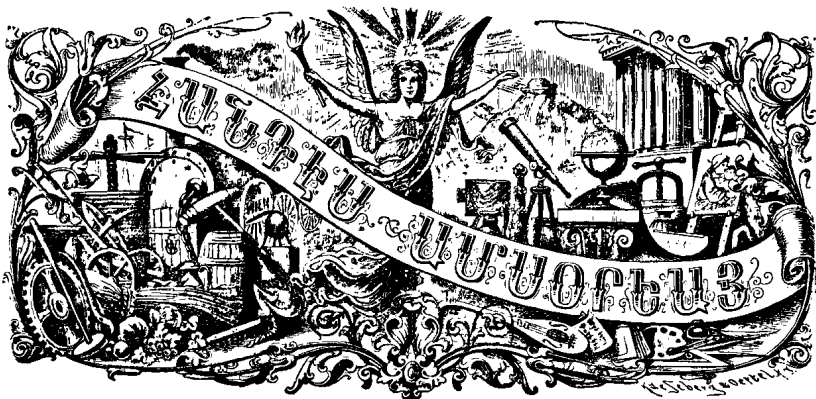

ԲԵՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԿ. ՅԱՐԻ 1899

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 յր. :
 Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 յր. 50 յ. :
 Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 յ. :

Թիի 12, ԳԵԿՏԵՍՐԵՐ

ՈՐՍՈՐԻՄԵՅԱՆ

ՀԱՆՈՍՈՒՄԱԿԱՆ

ՀԵՐԱՆՈՍ ՀԱՅՈՍԱՆԻ ՈՒՐ ՄԵՀԵՆՆԵՐԻ
 ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԵՐ ԵՐ Մ. ԽԱՐԵՆԱՅԻՆ
 ՀԱՄԵՄԱՅ

ՔՆՆԱՄԱՍԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍՐՈՒԹՅՈՒՆ Ա. ԿԱՐԻՆԻ:
 (ՀՐԴՈՒՄՆԱՍՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐ ԳՐԱԼԻ)

ԲԵԹԵ աւելորդ է
 մտադիր ընել որ
 այս տեղերուն ա-
 նունները նոյն են
 անոնց հետ, զոր
 տեսանք երբ Մով-
 սիսի խորենացայ
 նոյն տեղեր վերը
 յառաջ բերինք:

Միայն գից անունները տարբեր են. հոն՝ ուր
 Ագաթանգեղոս գից հոյ անուններ կը յիշէ,
 Մ. խորենացի յառ հոյ՝ անուններ կու տայ՝ Այս

1 Մովսիսի խորենացայ Պատմութեան միւս մասին
 մէջ լատ ցանցաւ կը հանգրվանք Ագաթանգեղոսի գործ-
 ածած գից անուններուն: Կրնայ նաեւ լատիւն որ հեղե-

տարբերութիւնն որ առաջին անգամ պնայէս
 զգալի է, բոլորովին կ'անհետանայ՝ եթէ Ագա-
 թանգեղոս հայ բնագրին տեղ առնունք յոյն՝
 բնագրին, որ գից հայ անունները ճիշդ միեւնոյն
 յունական անուններով կը թարգմանէ՝ զորոնք
 կը գտնենք Մ. խորենացայ քով: Յաջորդ տախ-
 տակը պայտաւ կը ցուցնէ թէ այս երեք բնա-
 գիրներուն քննութեամբ ինչ նմանութիւններ
 եւ ինչ անմանութիւններ երեւան կ'ընեն:

Անուններուն ձեւին մէջ մի միակ տար-
 բերութիւն մը կայ զոր նշանակելու ենք՝ Հոն՝
 ուր Մովսիսի խորենացայ բնագրին ունի 2 Բաբ-

նալը կ'երեւայ թէ տեսակ մ'ընդգիծութիւն կը գտայ զա-
 նոնք՝ այս ձեւին տակ՝ հայկական գիր համարելու: Առա-
 ճաբք, որ ամենէն աւելի յիշուածն է (Ա. ըս. Բ, ԺԳ, ԷԳ,
 Գ, ԺԷ.) միայն մէկ անգամ է իբր գիր Հայոց աղետահ
 (Բ, ԺԳ.) այլուր է գիր Արցա (Բ, ԷԳ.) — Աւաղ (Ա. ըս.
 Բ, Է, ԺԳ.) թէպէտ եւ Հայոց աղետահ արցալի մը որդին,
 անգիր մ'ունի Արցա քով՝ զոր կը պատուեն լուհերով.
 (Ա. ըս.) — Բաբելոն (Բ, ԺԳ. Իսկ Ա. ԺԳ. Բաբելոն անուն
 ներքեւ) կը պատուեն Ասորիներն: Մինչ միայն անգամ մը
 կ'երեւայ (Գ, ԺԷ) իբրեւ Պարսից գիր: — Ասորի՝ նայեալ
 մէկ անգամ (Ա. Է) իբրեւ քաջ Զորանայ. Տեսանայ եւ
 Յայեանութէն, որոնք ըստ Մ. խորենացայ են Սեմ, քամ
 եւ Յարեթ. (տես Carrière, Moïse de Khoren et les
 Généalogies patriarcales, p. 42.) ուստի Ասորիք է դուռոր
 Նայի ('). — Անահիթ՝ որ հունութեան միամայն վիպայութեան
 համեմատ Հայաստանի մեծ գիցուցին է, եւ ոչ անգամ մը
 յիշուած է. Ինչպէս եւ ոչ Յիւր եւ Նաւի:

1 ՅԵՐԱԳԱՆԵՍ և die Akten Gregors
 von Armenien, neu herausgegeben von Paul de La-
 garde. Göttingen 1887.

2 ՅԱՅԿԱՅԵՍ ԽՈՍԵՒԸՄ ԲԱԳԱՅԱՄԱՆԻՅ և ԲԱՐԱ
 ԳԱՅԱՄԱՆԻՅ ԿՐԻՔԻՆ ՈՂԱԳԱՐԱՅԻՆՆԵՐ ՄԱՐԿԱՐԵՐԱՅԻՆ ԵՐ
 ՆԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅԵՆԵՐ:

շահման, որ կանոնաւոր սեռական մըն է «Բար-շահման» ձեւի ուղղակիանի մը, Ազգութանգերութիւնը առջեւը կը գնէ բաւական տար-օրիական ձեւ մը՝ «Բարշահման»։ Կրնանք իրրեւ սոյոյք նկատել որ այս վերջին ընթերցումը գրչի մը սխալագրութիւնն է փոխանակ «Բար-շահման» գրեւը, ինչպէս լաւ կը ցուցնէ Նոյն տեղւոյն համապատասխանող յոյն բնագիրն՝ որ ունի Βαρσαφης, Յատուկ անուան մ'այսպիսի մէկ սխալագրութիւնն ամենեւին չի զարմա-ցըներ զանոնք որ հայերէն ձեռագիրներով զբա-ղած են՝։

Աւերի կը զարնէ Նոյնպէս այս միեւնոյն անուան գրաւած տեղւոյ տարբերութիւնն ալ յիշեալ երկու ցուցակներուն մէջ։ Ազգութան-

վերջին տեղը կը բռնէ։ Այս մասնաւոր հան-գամանաց մեկնութիւն մը պիտի տանք յետոյ։ Առ այժմ թողունք զ«Բարշահման» մեկգի, եւ տեսնենք թէ տախտակին միւս անուններն ինչ կարգաւ իրարու կը յաջորդեն։

Նոյն իսկ ինքն Մովսէս Խորենացի Նախա-հոգութիւն ունեցած ըլլալով մեզի պատմելու թէ ինչպէս Նախնաբար Արմաւիր կանգնուած կուգորն Արտաշատ փոխադրուեցան (տես վերը՝ Ա.) եւ դարձեալ թէ ինչպէս Հերակղի անդրին՝ որ Արմաւրի համար որոշուած էր, կանգնուեցաւ յԱշտիշատ (տես՝ անդ), կրնանք հոս հաստատել թէ Ազգութանգերպա եւ թէ Մովսիսի Խորենացւոյ քով մեհաններն ու կուգորնը զատաւորուած են միեւնոյն կարգաւ։

	Ա Գ Լ Ս Ա Ն Գ Ե Ղ Ո Ս			Մ Ո Վ Ս. Խ Ո Ր Ե Ն Ա Տ Ի	
	ՄԵՀԵԱՆՔ	Դ Ի Ք		ՄԵՀԵԱՆՔ	Դ Ի Ք
		ՀԵՅ ԲՆԱԳԻՐ	ՏՈՅՆ ԲՆԱԳԻՐ		
1	Արտաշատ	Անահիտ	Արտեմիս	Արմաւիր ²	Արտեմիս
2	Լ'արտաշատ	Տիք (Տիւր)	Ապողոն	Աշտիշատ	Հերակղէս
3	Թորգան	Բարշահման	Բարսամբնէ	Արմաւիր ²	Ապողոն
4	Անի	Արամազդ	Դիոս ¹	Անի	Դիոս
5	Երեզ	Անահիտ	Արտեմիս	Երեզ	Արտեմիս
6	Թիւ	Նանէ	Աթնաս	Թիւ	Աթնաս
7	Բազայաւիք	Միհր	Հեփեստոս	Բազայաւիք	Հեփեստոս
8	Աշտիշատ	Վահագն	Հերակղէս	Աշտիշատ	[Հերակղէս]
		Ա.	Ա.		Ափրդիտէ
		Աստղիկ	Ափրդիտէ	Թորգան	Բարշահման

գերտի քով Թորգանի մեհանն անմիջապէս կը հեռուի կարգաւ Արտաշատի կրկին մեհանն-ներուն. իսկ Մովսիսի Խորենացւոյ քով շարքին

¹ Վերջին վայրկեան «Բարշահման» ալ կը գտնուի Ազգութանգերութիւն վեցերորդ 1835ին հրատարակութեան տարբեր ընթերցումներուն մէջ։

² Վերջ տեսանք թէ ինչպէս կուգորն Արմաւրէն փոխադրուեցան յԱրտաշատ։

³ Հոս կը պահենք Διός (= Դիոս) սեռականը. վասն զի զից բոլոր միւս անուններն ալ սեռականի ձեւով կը գտնուին Ազգութանգերպայ յոյն բնագրին մէջ, եւ դարձեալ Նոյնպէս Մովսիսի Խորենացւոյ հայերէնին մէջ։ «Դիոս» (Διός) զից վերաբերեալ կարգը (հարկ. Lagarde, p. 67) գիտնալով թիւն մ'ունի։ Հայոյն այս բառը (Ազգութ. 590) «գիւրգիւն» է ուրիշ Արմաւիր՝ հորն անուանուող զիւն-մանքին ու յոյնը կը թարգմանէ այսպէս՝ τὸν βασιμὸν Κρόνου, τὸν πατρός Διός παντοδαμῶνος (զբազանս կրօնաւոր, հոգի Դիոսի փառաբերքն) Այս բանս կերպապէս կը հակասէ թարգմանչին սովորական գործածութեանն, որուն համար Արմաւիր միւս Ζεύς է (տես Lagardeի քով անուանոց

Այս կարգի նմանութիւն մը չի կրնար մեկնուիլ միայն պարզ զուգարդիպութեամբ, անհրաժեշտ կ'ենթադրէ իրարմէ կախման աղերս մ'երկու բնագիրներուն մէջ։

Յաջորդ գիտողութիւնքն ալ կը նպաստեն այս եզրակացութեանս։

«... «Բարշահման» անունը, որ սեռական ծա-գում ունի, բայց ապա հովանապէս աղաւաղած է (Թերեւս ըլլալ Բեշահման) բովանդակ հայ

ցանկէ բառն Διός) Անտարպոյս վերոյիշեալ գրչի մը որբագրութիւնն է, որ քրդականով թէ Ζεύς ըլլալ «Հայր զից ամենային», աւելցուցած է Κρόνος (կրօնաւոր, Saturnus) անունը։ Մովսիսի Խորենացւոյ համար «Դիոս» ուղ-ղական է՝ «Դիոսի» սեռականաւ։ Սակայն «Դիոս» նաեւ առհասարակ հայերէնի մէջ կրբեւ ուղղական կը գործա-ծուի. բազմաթիւ օրինակներ տես Հ. Տաշեանի ընտիր փա-քրէի գրքին մէջ. («Ազգութանգերպա առ Գեորգայ տարի եպիփոպոսին» եւն, վեհնա 1891, էջ 58 Գրան.)

Մ. Խոր.), բայց այնպիսի անդրիով մ'որ միայն սպիտակ նիւթեր ունի՝ «է իւր-իւրայ եւ ի բէ-բեռե կապմուտ էր արշաւ-ի»։ Ուրիշ տեղ մը մատնանիշ ըրած ենք՝ արդէն աղբիւրները գործածելու այս միանգամայն թէ խղճամոտ եւ թէ կամայական ոճը։

Բ. Ագաթանգեղոսի բնագրին մէջ չենք գտներ որեւէ յեցակէտ մը, որեւէ պատրուակ մ'այն պատմութեան, որուն համեմատ Վահուհիք՝ տնկալանգ գտնուեցան եւ Արտաշատի համար որոշուած Հերակղեայ արձանն Աշտիշատ փոխադրեցին։ Ագաթանգեղոս չի ճանչնար Վահուհեայ տոհմը։ Իսկ Մովսէս Խորենացի կ'իրեւայ թէ կ'անգիտանայ Վահագնի մեհնին։ Բայց Վահագնի անունը կու տայ քրմական այն տոհմին՝ որուն անդամներն Աշտիշատի մեհնին կը սպասուորէին։ Այս տոհմը կը սերէր Վահագնէն, զոր Մ. Խորենացի Հայոց աշխարհի Տիգրան Ս. արքային որդին ըրած է. (Ա, Լա)։ Դոյն տոհմին յանձնուեցաւ տաճարաց ծառայութիւնն, եւ քրմութեան պաշտոն տրուեցաւ Վաղարշակէն. (Բ, Ը)։ Սակայն կը տեսնենք որ կորսուեց տոհմ իւր արածուութիւններն եւ իւր ստացուածքները Տիգրանայ Մեծի իշխանութեան սկիզբը. (Բ, Ժգ)։ Ա՛լ այս վայրկեանս ետքը չի յիշեր Մ. Խորենացի այս տոհմը։ Թեեւ կը գտնենք նոյն անունը նախարարաց մէկ ցանկին մէջ, որ մուծուած է Ս. Դեբեդի Վարդ Գառնութեան մէջ (տեսնոյն՝ էջ 34), սակայն բացի այս միակ եւ բաւական ուշ ժամանակի յիշատակութենէն՝ քրմական ճին տոհմաորեւէ հետքը չենք գտներ բովանդակ հայ մատուցագրութեան մէջ։ Վահուհեայ պատմական Մ. Խորենացեայ երեւակայութեանն արդիւնքն են։

Մեզի կ'իրեւայ որ Հերակղի արձանը՝ վերնագնացապէս այն տեղը զոր կը նշանակէ Ագաթանգեղոսի Գառնութիւնը, կանգնուելէն յետաջ՝ յունական միւս արձաններուն առաջին առաջին հետ միացուած է՝ անոր համար որ Մ. Խորենացի առիթ ունենայ պատմելու Վահուհեայ անհնազանդութիւնն ու անոնց կրօնական իշխանութեան վախճանը։ Դոյնպէս ալ արձանաց երրորդ առաքման՝ որ եղած է յեւլագայէ, կցուած են յոյն քրմին, որպէս զի իրենց բողոքներովն արգիլէն արձաններու ցրուիլն հայ հողին վրայ, եւ առով մեկնուի մեհնաներուն այնպէս տարօրինակ բաշխուած ըլլալն, որոնց

ուժէն հինգը Բարձր - Հայոց մէկ փոքր անկիւնը կը խմի։ Ագաթանգեղոսի բնագիրը։

Հոս մեծ բաժին մը կու տանք Մ. Խորենացեայ երեւակայութեանն, բայց ուրիշ թիւ տեղեր ասոնց պէս նկարագրական են իւր գործելու եղանակը ցուցնելու համար։ Եւր կ'ըսէ թէ Հերակղեայ այն արձանը գործ էր Սկիւղեայ (Scyllis) եւ Գիպկենոսի (Dipoenos) Կրեոնացեայ, առջեւն ունի աղբիւր մը՝ հաւանօրէն ասորական, որ այսօր կամ վաղը պիտի գտնուի։ Պլինիոս կը յիշէ Հերակղեայ արձան մը Սկիւղեայ եւ Գիպկենոսի արձաններուն մէջ (Plinius, Hist. nat., XXXVI., 4) եւ Կերքենոս ժամանակագիրը (I, 564, ed. Bonn) երբ յանուանէ կը յիշէ այս երկու երեւելի արձանագործները, կրնայ նոյն տեղեկութիւնն քաղած ըլլալ աղբիւրէ մ'որ մերձաւոր է Մ. Խորենացեայ աղբիւրը։ — Դախադատութեան վերջին անգամը, որ կը յաջորդէ նախընթացին, Խորենացեայ սեպակահան սկզբնագիր բան մը չէ, այսինքն՝ «Իսկիւնն է Տարն յիւրեանց Եւրպիոսի Գիւնն յԱշտիշատ»։ Ահա թէ ինչպէս կը բացատրէ Ղազար Գարեգինի՝ Ս. Սահակայ մեռեալ մարմնոյն Մամիկոնեից ձեռքը յԱշտիշատ փոխադրուելուն մասին խոսելով՝ «Դորեւ ի բաւառ Տարնն, ի Բիւի Գիւնն յԱշտիշատ» Եւրպիոսի յԱշտիշատ յԱշտիշատ յԱշտիշատ յԱշտիշատ (Փարսպ. տպ. 1873, էջ 104)։ Անփառապէս աչքի կը զարնէ (Խորենացեայ) կարծած ունենալը։ — Այն գաղափարը՝ զոր կ'ունենայ Տիգրան Արտաշատեայ անդրին կանգնելու Աշտիշատի մեհնին մէջ Հերակղեայ արձանին կողքին, եւ այսպէս երկու տարփառները միացնելու, ինքնին բնականապէս է ծագի եւ կ'արգարանայ Ագաթանգեղոսի բնագրին։

Բ. Վերին ըսինք որ կուց անունները — ի բաց առեալ Բարշաղէն դիցն, — յունական ձեռով կը ներկայացնեն Մ. Խորենացի, եւ թէ այս ձեռերն ամենածիշը կերպով կը համապատասխանեն Ագաթանգեղոսի յունական թարգմանութեան հետ։ Այսպիսի գէպը մը այնչափ աւելի տարօրինակ բան մըն է, որչափ որ յիշեալ դից այս նշխարացման մէկ քանին շատ ինքնաբերական են։ Եթէ Մ. Խորենացի անընդմիջաբար թարգմանած ըլլար անունները՝ անհնար էր որ Խորենացին այնպէս լիակատար համապատասխան մը գար յանգեր։ Բաց աստի, եթէ միայն ի բաց առեւելք այն տեղիքին՝ որ մեր անգիրներուն կը վերաբերին ի մերձաւոր կամ ի հեռուստ, ուրիշ որեւէ տեղ մը յունական դից չի յիշատակեր Խորենացի, բայց միայն ուր իւր

1 Գեւ La légende d'Agbar, p. 385.

2 Գեւ Ագաթանգեղոսի Խորենացեայ նորագոյն հրատարակութիւնն ունի «Վահուհեայ»։

ուրիշ աղբերքը կ'ընդօրինակէ: Գիտս եւ Ապո-
ղոս ուրիշ որեւէ տեղ մը չեն գտնուիր իւր
գրոց մէջ: Արտեմիս եւ Արիորդիոսէ մի միայն
անգամ մը յիշուած են (Գ, ԼԳ)՝ Տետեւելով
Մաղղադայ: Հեփեսոսոս՝ երկու անգամ միւս-
նոյն գրեւոր մէջ (Ա, Ե) Եւսեբայ «Քրիստոսին»
Տետեւելով. (Հար. Ա, 58 Եւն.) Միայն Աթե-
նաս զարուգումթիւն մը կը ցուցնէ՝ Եւսեբանու
ինքնակալին թղթին մէջ կրկին երեւան գաւով.
(Գ, ԺԵ)

Եթէ ինքն իսկ Մովսէս խորենացին չէ
թարգմանած զից այս անունները, միայն երկու
ենթադրութիւններ կը լինեն՝ վերջոյիշեալ հա-
մաձայնութիւնը մեկնելու համար: Կամ Մով-
սիսի խորենացւոյ՝ ուղղակի կամ անուղղակի
ճամբով՝ ծանօթ էր Ագաթանգեղոսայ յունա-
րէն բնագիրն, որ ըստ ինքեան անկարելի բան
մը չէ. եւ կամ Ագաթանգեղոսայ հայ բնագիրը՝
զոր խորենացի իւր աշխիւ առջեւ ունէր, զից
կրկին անունները՝ ԹԵ հայերէն եւ ԹԵ յունա-
րէն միանգամայն՝ կը ներկայացնէր: Այսպիսի
բնագիր մը գոյութիւնը չի կրնար այնպէս մէկէն
ի մէկ մերժուիլ: Դասեւ մեզի այժմ ծանօթ
Ագաթանգեղոսն ունի (էջ 607) «... Առաջին
դէպ ... ըրտ յունացին որ է ԹԵ Ագաթանգեղոս»:
Փաստաստի բուզանդայ մէկ տեղի՝ ուր կը պատ-
մուի Աշտիշատայ մեհնիսի կորստնուծն, որ տեղն
ապա Տոկապէտս Ագաթանգեղոսն է, կը կար-
դանք՝ «Կործանեաց զԲագինն մեհնիսին Հեր-
միոյ՝ այրեալ մահաբնէ» (Գ, ԺԳ. տպ. 1832 եւ
1889, էջ 37): Ասոնք թերեւս վերջին ճիշ-
տորդքն ըլլան Ագաթանգեղոսայ հայերէն բնա-
գրին հնագոյն խմանագրութեան մ'որ այժմ
կորսուած է:

Այս զանազան դիտողութիւններն՝ զորոնք
ցայս վայր ներկայացուցինք, աւելի եւս կը շեշ-
տեն յիշեալ կրկին յիշատակարաններուն ազ-
գայնական նկարագիրը: Ասկէ զատ կը ձգտին
Նաեւ ցուցնելու որ Մովսիսի խորենացւոյ բնա-
գիրը չէ հնագոյնը: Ագաթանգեղոսի առաջնու-
թիւնն արդէն ուրիշ կողմանէ ալ ակնյայտնի է:
Դասեւ առանց խօսելու այն գիտողութեանց մա-
սին որոնք գրական պատմութեան կը վերա-
բերին, Ագաթանգեղոսի առաջնութիւնն ամէն
տարակուս է վերէ եւ նոյն իսկ կար պարագայէն որ
իւր՝ զից անուանց տուած կար պարագայէն
այն ուղեգիրն է, զոր բունք Ս. Գրիգոր կոչոց
գէմ իւր ըրած երեք արշաւանց ժամանակ,
այսինքն՝

1. Վաղարշապատէն յԱրտաշատ.
2. Վաղարշապատէն ի Բարձր-Հայս.
3. Վաղարշապատէն ի Կեսարիա եւ անկէ
դարձն Աշտիշատի վրայէն:

Մովսէս խորենացի ալ Թոյն կարգը կը
պահէ. բայց Անահիտ-Արտեմիդայ կրկին մե-
հնի յիշատակութեան հանդիպելով՝ մին
Արտաշատ եւ միւսը՝ Երեզ, կը ստիպուի Հայ-
ստան բերել ալ Արտեմիդայ կրկին արձանները,
որոնց մին քոքը-Ասիայէն բերուած ըլլայ, միւսը
Ելլադայէն: Դասեւ միակ այս պարագան կը բաւէր
ապացուցանելու իւր պատմածին արուեստա-
կեալ ըլլալը:

Կլնանք իբրեւ ապացուցուած նկատել որ
Մովսէս խորենացի իւր Հայաստան մուծուած
յունական կոչոց ցուցակը յօրինելու համար
հետեւած է տաճարաց կործանման այն պատ-
մութեանն՝ զոր աւանդած է Ագաթանգեղոս:

Դ.

Այն ժամանակի շրջանին՝ երբ կ'ապրէր
Մովսէս խորենացի, միայն շատ թերակատար
գաղափար մը կրնար կազմուիլ Հայոց հնագոյն
կրօնին մասին: Աւանդութիւնն անհետ կոր-
ուած է: Գրքերն՝ որ այն ստեն արդէն մեծ
քանակութեամբ կը շրջէին, շատ քիչ կը խօ-
սէին հնագոյն կրօններու մասին, ինչպէս Նաեւ
քիչ՝ օտար կրօններու նկատմամբ: Միայն մէկ
քանին կը պայքարէին Սասանեանց մազդեզ-
կանութեան գէմ: Հնագոյն տաճարները նուի-
րուած էին նոր (քրիստոնէական) պաշտաման.
հնագոյն տօները քրիստոնէացած: Հայաստանի
մէջն ալ՝ այնպէս էր այս ամէն նկատմամբ՝
ինչպէս բոլոր միւս աշխարհներն, որ քրիս-
տոնութեան գարձան, ի բաց առեալ միայն
Եւսեբանու և Հուովմի, ուր փայլուն եւ անեղ-
ծանելի գրականութիւն մը հնագոյն պաշտա-
մանց գուն յիշատակը կը պահէր:

Անկարելի չէ որ Ագաթանգեղոսայ պատ-
մածն մեհնիսի կործանման մասին՝ Նաեւ այն
ստեն միակ բնագիրն էր, որ կրնար Մովսիսի
խորենացւոյ տեղեկութիւններ մատակարարել
հայ ազգային հեթանոսական կրօնից մասին,
ինչպէս որ նոյնը Նաեւ ցայսօր միակ խարխիւն
է ամէն հեռագրութեան հայկական ամենագից
կաճառին նկատմամբ: Ինչ որ ալ ըլլայ՝ Մով-
սիսի խորենացւոյ ծանօթ էր այն գրուածքն եւ
անկէ ալ օգտուած է: Այն յիշատակարանն
իրեն մատակարարեց տեսակ մը պաշտօնական
ցուցակ հին մեհնիսիներու եւ անոնց մէջ պաշ-

առևան կոոց: Մ. Խորենացի քաղեց առևան այս ցուցակն ամենամեծ խնամքով¹, բայց իւր «Պատմութեան» մէջ չմոռեց զայն անոր ժամանակագրական ճիշդ տեղը: Ցեղ մ'ալ անխարկութիւն չենք գտնիր այն դից, զորոնք կը պաշտէր Տրգատ. եւ ոչ բառ մ'ըսած է մեհնաներու կործանման մասին: Այլուստ գիտենք թէ ինչ բան է Մ. Խորենացի գրքին այն մասին տարօրինակ լծերութիւնն ուր դէպք գոտորէի չայտատանի դարձնի թրիստոնէութիւն:

Ազգականգեղեց գրքեն քաղուած տեղեկութիւնները գործածուեցան — ներուի այս բացատրութեանս — վերգրութեան (regressive-ment), այսինքն՝ անոնք գործածուեցան այն կոոց ծագումն ու չայտատան փոխադրութիւն պատմութ. զորոնք Մ. Գրիգոր տապալեց կործանեց: Այն ատեն կարելի եղաւ գիտնալ անոնց ունի միջն ուստի ծագած եկած ըլլալը: Արձանները յաղթութեան ծշմարտ նշանակներ էին, շքեղ աւարներ, որոնցմով իրաւունք ունէին չայք պարեկելու. վասն զի միեւնոյն ժամանակ արդիւնք եւ պայցոյց էին իրենց արքայից աշխարհակալութեան քի զոր Սոհա, Յուստատան եւ Միջուգեոք: Մ. Խորենացի ասով լծերես կ'ուզէր նաեւ նշանակել Տայկական կապալաւորութեան յունական ծագումը. արդեանք ալ տեղ մը բացորոշ չ'ըսեր թէ անդիւնները կանգնուեցան յառաջընդէն գոյութիւն ունեցող մեհնաներու մէջ. մանաւանդ թէ աւելի հախառակը կը հետեւցուի այն եղանակէն, որով նախնաբար Անի պահեստի գրուած կուռքերը բաշխուեցան մերձակայ աւանները: Սակայն այս վերջին խնդիրը մեր հետազոտութեան նիւթն էր իւր ձեւը:

Եթէ ինչպէս որ կ'արժենք թէ այդ մապացուցինք, յունական կոոց չայտատան մուծուիլն որեւէ իրական դէպքի մը չի համապատասխաներ, այլ թէ ընդհակառակն Մ. Խորենացւոյ խորհրդածող երեւակայութեան արգիւնքն է, իւր գրող շատ մը գլուխներուն պատմական արժէքը վառնգուած կ'ըլլայ: Այսպէս այն ամէնն որ կը պատմուի յիշեալ կոոց Ար-

մաւրեն Բագարան եւ Բագարանէն Արտաշատ փոխադրուելուն նկատմամբ՝ ուրիշ բան չի կրնար ըլլալ բայց եթէ զարգացում նախնական կեդծիքին: Ասով աւելի հաստատութիւն կ'առնուն այն տարակոյններն՝ որ շատ մ'ուրիշ պատճառներով արդեն ծագած էին Երուանդայ եւ Արտաշես Բ. ի թագաւորութեան պատմական ըլլալուն նկատմամբ. (գիրք Բ, գլ. լե—կ): Արտաշէս Բ. իւր Մաթան որդին անուանած էր քրմապետ Արամազդայ յԱնի (գլ. ծգ), եւ նուիրակութիւն մը խաւարած յերեզ՝ Արտեմիսէն խնդրելու առողջութիւն եւ երկայն կեանք. (գլ. 41)

Այս երկու թագաւորաց իշխանութեան դէպքերը կը պատմուին մեզի Անոյ քրմի մը ճոխութեամբ՝ Ուոլպի (Olympius) անուն, որ գրած ըլլայ մեհնաց պատմութիւն մը («Քեհեհեհեհ պատմութեան», Բ, գլ. իբ) եւ որուն մասին ուրիշ տեղ մ'ալ խոսք չ'ըլլար: Անի պաշտուած դիքն էր Արամազդ, այսինքն՝ Մովսիս Խորենացւոյ համար ոչնչանալուն ջնկն (Jupiter Olympien) եւ այս հասանորդից մեկնէ քրմին անունը: Իսկ «Ուղեւոր քրմին գրքին գալով» Մ. Խորենացի չ'ըսեր որ իւր ձեռքն ունեցած ըլլայ զայն, եւ ոչ դէպք մը կը յիշէ յատկապէս իրրեւ անկէ փոխ առնուած: Աւելի լաւ տեղեկութիւն կու տայ մեզի ուրիշ տեղ մը (գլ. 44), ուր կը կարգադրէ թէ Բարդեան Ատորի «եւուս նա յամուրն Անի, եւ ըմթերցեալ շէնհեմիսն պատմութեանն (քնականապէս Ուղեւորի), յորում եւ զգործն թագաւորացն, յաւելլով իւր եւ որ ինչ առ իւրեանն, եւ փոխեաց զամենայն ի լեզու ստորի, որ եւ ապա անտի յեղաւ ի յոյն բան»²: Մ. Խորենացւոյ

1 Այս աստիճանի անգամ չի որ Մ. Խորենացի կը բռնէ Բեհեմիսն պատմութեանց վայր, որ պատմաբան ըլլան իւր Բագարան Բարդեմիս: Այս «Մեհնանական պատմութիւն» կային արդէն Եգիպտոսի դիւանին մէջ (Բ, 4), որոնք հոն փոխադրուած էին Մեհնէն քաղաքէն (Բ, 14) եւ Պանոսի Անիոյ քաղաքէն (Բ, 15): Նախընթաց հրատարակութեան մը մէջ (La légende d'Abgar, p. 381 ff) ցուցցցինք որ կեղծարար յիշատակարարը նկատուի: Ե իրեն երեսակայական աղբիւրներ: Անկէ ետքէն կ'ունենանք այն համոզմունք որ «Բեհեմիսն պատմութեան» գաղափարը քաղած է Մ. Խորենացի Եւսեբոյս Բարդեմիս մասունքէն՝ զոր սննդաւ յաճախ կը գործածէ: Մանրեման քեց «Է Բեհեմիսն պատմութեան», որ յոյն բնագիրն ունի՝ ըն յայն թիւն (գրեմիւն, Ա, 222): — «Վարդը ամենեցուն իսկ (այսինքն՝ զՊանգաւորացն) Բագարանն ունէին զմասեան ի Բեհեմիսն» ուր յոյնն է՝ «εἰς τὴν ἀναγοράσαν ἐν ταῖς ἐραῖς βιβλίοις. (սակ, Ա, 199): ասո նաեւ անք. Ա, 208:

2 Ատորի իմաստը թիւնս եւ արտապահէ յունարենի թարգմանութեան այս յիշատակութիւնը փոխ առնուած է Եւսեբիոսէն (Պատմ. Եգիպ. Դ, Լ. հայ թրգմ.)

3 Ատոր մասին կրնայ գաղափար ունեցուիլ հետեւեալ մանրամասնութիւնէն: Ըստ Մ. Խորենացւոյ Արտաշատի երկու դիքն են՝ ա. Արտեմիս—Ամազիւս, Բ. Ապղոն—Տիր. բայց այդ մեհնաները կործանեցան հակառակ կարգաւ, այսինքն՝ ա. Տիր, Բ. Ամազիւս: Սակայն Մ. Խորենացի անունները յառաւել բերած է ճիշդ այնպէս ինչպէս որ շարունակ եւ Ազգականգեղեց քննարկին մէջ. Տրգատ Բարդեմիս իւր իւրեանս Ամազիւս: Բեհեմիս. Բայց Բարդեմիս իւր իւրեանս Տիր. Բայց Բեհեմիսն իւր իւրեանս յայն Բարդեմիս Ամազիւս (սակ Ազգականգեղ. էջ 584):

ծանօթ էր ասորի հերեսացեալն գործը, եւ անկէ թաղուածք մ'ալ ըրած է հետեւեալ խօսքերով (անգլ.) "Երոու՛մ պատմ (Բարդե-ծան) ի Դեհէնէն գաղա-նիւն (ձագր. "պաշ-տամանց"), վերջին ճիգրաւայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերիզման եղբորն իւրի Մաժանայ (գլ. Ծա, Ծգ, ԾԵ). քրմայետի ի Բագնացն աւանի (= Բագուան²) որ ի Բագրեւանդ գաւառի, բագին ի վերայ գերեզմանին շինեալ՝ զն ի գո-հիցն ամենայն անցաւորք վայելեցսցեն, եւ ընդու-նիցն հեւքը երեկօթիւք: Երոու՛մ եւ զինի վա-զարշ տոն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամի նորոյ, ի մեռն Նաւասարդի³:

Անհնար է այս տօնին մէջ՝ որ իւր թէ հաստատուած է վաղարշէն, չճանչնալ վերս-տին այն տօնն որուն տեղ ուրիշ մը կարգեց Ս. Գրիգոր, Տրգատայ մկրտութենէն ետքը, ի յի-շատակ Յն սրբոց մարտիրոսաց՝ որոնց նշխարը-նէրը բերած էր Կեսարիայէն: Սոյոգ է՝ Ագա-թանգեղեայ այն տեղը (էջ 623) գտնարու-թիւններ կը յարուցանէ մեկնութեան: Ոմանք, ինչպէս Լանգլուա, հոն յիշուած կը գտնեն Անար (նոր-տարի) զիք մը. ուրիշները՝ ինչպէս Դելուրէն, Գեղեցի⁴ եւն, հոն կը տեսնեն Ան-արը (պպատանարան տունը, որք մը: Եմին թէ "Ամանոր", թէ թէ "Անատուր", զիք կը գտնէր միանգամայն, բայց երկու դիքն կը նշանցնէր: Պէտք է խոստովանել որ բնագիրն՝ իւր ներկայ վիճակին մէջ՝ կրնայ զանազան կերպով թարգ-մանուի: Մովսէս Խորենացի եւ Ագաթանգեղեայ յոյն թարգմանն ուրիշ կերպ հասկըցած են. իրենք առանց տարակուսի իրենց աչքին առջեւն

ուպ. ղ Կենա. էջ 312), որ Խորենացւոյ Բ. կը զիւնեն մեծ մասն աղբիւրն է: Սակայն Եւստրոք Խորեն է Բարդե-ծանայ գրուածոց մասին, որոնց մէջ ամենեւն չէ յիշուի "մեհենական Գաւառի կրօնք", զի՝

1 Ինչպէրն մէջ կարգաւ է "Պարտ-նիւն"՝ փո-խանակ "պաշտամանց" ընթերցման:

2 Բագ-ուան կամ Բագ-ուան (գիցաւան, տես Hübsehmann, Armenische Grammatik, p. 113): Ագա-թանգեղոս (էջ 612) Կլուե պարթեւական է անուան եւ անոր համազարն է հայերէն "Գրիգոր-ուան" զից կամ Կոստ-աւան (Հմմտ. "Ագաթուան", որ անուանեալ կոյի ի պար-թեւ արմն լեզուէն Գրիգուան): Մովսէս Խորենացի նշեցը կը փոխադրէ հոս "Բագից տունը (լուսիններու կամ ան-ջաններու աւան): Հմմտ. Բ. ԾԵ. Գ. Կէ:

3 Հմմտ. H. Gelzer, Zur arm. Götterlehre, p. 132 ff.

* Աս տեղն է "Եւ գլխաւորապէս վկայիցն քրե-լոց ժամադրեաց տոն մեծ Նշնակել, յաւալագոս կար-ծեալ մոտոսոս պաշտաման ի ժամանակն ղոցն Ամա-նորայ ամենայն նորոց պողոց տօնից Ներքնկալ ղոցն Ամանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղ-ուշ պաշտէին՝ յուրախութեան Նաւասարդ ատուր:"

ունէին բնագիր մը որ քիչ մը տարբեր էր ներ-կայէն: Զիարդ եւ իցէ, Բարդեծանայ "մեհենա-կան պատմութեանց, կոչումը յառաջ եկած է Ագաթանգեղեայ այն տեղէն, զոր նշանակեցինք: Աւարտելով մեր խօսքն՝ հոս ալ կը հանդիպիք այնպիսի դէպքի մ'որ համանմանն է յունական ղից Հայաստան մեծութեան, եւ կը հաստատենք Մովսիսի Խորենացւոյ աղբիւրները Եր-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ (regressif) գործածեալն նոր դէպք մ'ալ:

Ճ. Թ. Թ.

Մ Ե Ր Դ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր Ն Ե Ր Ն

ՀՈՍՈՍՏՈՆ, ԲՐԻՏՈՍՏՆ ԵՐ ՈՐԵՆՏՏՆԵՆ
ԳՈՐԾԱՍՏՈՆ՝ ԲՐԵՆԼՈՎՈՆ-ՈՐԵՆՏՏՆԵՆ
ՍԵՂՈՒՐԵՐՈՒ ՀՈՍՏՈՆ

(Հարստ-նիւն)

3. Կիւս-ն Եւ Կար-ն (Կար-ն ?):

Կիւս կրնայ Կիւ ալ կարգացուիլ Մտադրու-թեան արժանի է Եւստրոքի կարծիքը (Zeitschrift für Assyriologie, VII, 228), որուն համաձայն Սիւպպարի տակաւին չհաստատուած պատմական մէկ արձանագրութեանը մէջ Անշանի եւ Կար-ն-ի թագաւոր մը կը յիշուի: Եստուի Կիւ-ն ալ կ'արգացուէր եւ Կար-նիները (= Բարդեղ) կը հաս մարտէին. բայց Կիւ-ն ընթերցուածն այլ եւ ընդունելի չէ՝ Կիւ-ն-ը Գրու-թեան պատճառաւ: Ինչպէս կ'պապացուցուի առաջին անգամ Սաղմո-նասար Ա. Կիրհու մասն է: Ամենէն աւելի այս երկրին վրայ խոսողն Ասորեստիրպաղայ արձանա-գրութիւններն են: Թագաւորութեանն առաջին տարին այս թագաւորը Հուրուի կիճնէ Կիրհու կը մանէ եւ այլեւայլ տեղեր կը նուաճէ. իւր շուր-շարունակած ամեն նպատակն է Կիւս-ը եւ Պա-ստար լեռները հանելը: Եստու-ը տարին Բուր-նի ի կիճնէ անցնելով յառաջացաւ եւ այնտեղ գտնուող Կիրհու-ն քաղաքները նուաճեց: Անկէ մեկնած ամենն Արդուպպի մէջ շրջակայ տերու-թեանց՝ որոնց մէջն են Հնատար եւ Հանիւպառա-ն՝ հարին առաւ: Ասորեստանայց թագաւորը թագաւորութեանը հինգերորդ տարին Կիրհու-ն մէկ մեծ մասը շրջեցաւ. նոյն տարին կ'ենցած այլ-եւայլ տեղերուն յիշուելով որոշ գտնած ծածկէ մը Կար-նի-լեռները գնաց: Զապառու-ն քաղաքը Կիրհու-ն հարին առաւ, որ է "արլուա, ոչխար, դինի, պղնձէ աման, պղնձէ ցուլ մը (remu, եթէ այսպէս կարգաւոր է), պղնձէ Կար-նի-լեռ, Ասու-ր նախկինը գարձաւ նոյն տարին Պիտուրպի գաղով՝ Կիւ-ն շ ի Կար-նի իշա եւ Մատու-լեռայն մէջ քանի մ'ամիցոց առաւ յարձակմամբ, որ երկրին բնակչացը պատապարաններն էին: Թագաւորու-թեանը 18-ր տարին անգամ մ'ալ Ասորեստիրպաղ